

KS. PIOTR MARCHWICKI SDB

RELIGIJNOŚĆ Z PERSPEKTYWY TEORII PRZYWIĄZANIA

WPROWADZENIE

W ostatnich latach można zaobserwować znaczny wzrost zainteresowania teorią przywiązania J. Bowlby'ego¹. Przejawem tego jest duża liczba nawiązujących do niej prac w wielu dziedzinach psychologii, m.in. psychologii osobowości, psychologii rozwojowej, psychologii społecznej, psychopatologii, a od początku lat dziewięćdziesiątych także psychologii religii. Niniejszy artykuł jest poświęcony omówieniu ostatniego z wymienionych nurtów badawczych, który przyczynia się do dalszego rozwoju i pogłębiania wiedzy dotyczącej psychologicznych uwarunkowań religijności. Zostaną w nim przedstawione w pierwszej kolejności główne założenia i rozwój samej teorii przywiązania, a następnie – teoretyczne podstawy uzasadniające stosowanie nawiązującego do niej podejścia w psycholo-

¹ John Bowlby (1907–1990) brytyjski lekarz i psychoanalityk. Ukończył studia medyczne w *Trinity College* w Cambridge, w *University College Hospital* w Londynie oraz trening psychoanalityczny w tradycji nawiązującej do M. Klein teorii relacji z obiektem. Przez długie lata pracował w *Tavistock Clinic* w Londynie, poświęcając się kierowaniu tego instytutu oraz pracy terapeutycznej z małymi dziećmi i ich matkami. W latach 1958–1961 opublikował serię artykułów, w których przedstawił główne zarysy swojej teorii przywiązania. Są to: *The nature of the child's tie to his mother*. W: *International Journal of Psychoanalysis*, 39, 1958, s. 350–373; *Grief and mourning in infancy and early childhood*. W: *The Psychoanalytic Study of the Child*, 15, 1960, s. 9–52; *Separation anxiety*. W: *International Journal of Psychoanalysis*, 41, 1960, s. 89–113; *Process of mourning*. W: *International Journal of Psychoanalysis*, 42, 1961, s. 317–340. Pełne opracowanie teorii zawiera wydana w latach 1969–1980 trylogia *Attachment and loss* (*Attachment and loss. Vol. I. Attachment*. New York: Basic Books, 1969; *Attachment and loss. Vol. II. Separation: Anxiety and anger*. New York: Basic Books, 1973; *Attachment and loss. Vol. III. Loss*. New York: Basic Books, 1980). Po przejściu na emeryturę J. Bowlby poświęcił się propagowaniu głównych idei swojej teorii, głosił odczyty i konferencje w Wielkiej Brytanii i poza jej granicami. Zostały one następnie zebrane w dwóch książkach: *The making and breaking of affectional bonds*. London: Tavistock Publications, 1979 oraz *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*, New York: Basic Books, 1988.

gii religii. W końcu zostanie dokonany przegląd ważniejszych badań nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania.

1. GŁÓWNE ZAŁOŻENIA I ROZWÓJ TEORII PRZYWIĄZANIA

Przyjmuje się powszechnie, że teoria przywiązania J. Bowlby'ego jest pierwszą naukową próbą zastosowania modelu etologicznego do badania rozwoju psychologicznego człowieka². Powstała ona w nawiązaniu do prowadzonych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. obserwacji dzieci przebywających w instytucjach, jako teoretyczna podstawa wyjaśnienia zaburzeń emocjonalnych, będących konsekwencją oddzielenia od matki lub utraty matki w pierwszych miesiącach i latach życia dziecka. Nawiązując do własnych doświadczeń w pracy klinicznej oraz do badań etologów, J. Bowlby wysunął tezę, że w każdym człowieku istnieje uwarunkowana genetycznie tendencja do tworzenia silnych więzi emocjonalnych z innymi ludźmi. Tendencja ta rozwinęła się u człowieka w środowisku jego przystosowania ewolucyjnego, gdzie był on narażony na liczne niebezpieczeństwa ze strony drapieżników: tylko trzymając się blisko osobników dorosłych, potomstwo miało zapewnioną opiekę i ochronę, a więc zwiększoną szansę przeżycia³. Zgodnie z teorią J. Bowlby'ego do zachowań związanych z przywiązaniem zaliczają się wszystkie te zachowania, poprzez które dziecko utrzymuje lub poszukuje bliskości innej konkretnej i preferowanej przez nią osoby, z reguły matki, w celu otrzymania pociechy i ochrony⁴. Prowadzą one normalnie do powstania więzi uczuciowej między dzieckiem i matką, a potem również między dzieckiem i innymi bliskimi członkami rodziny. Zaburzenia we właściwym rozwoju więzi przywiązania są natomiast jednym z czynników prowadzących do powstania różnego rodzaju zaburzeń emocjonalnych.

Jednym z ważniejszych punktów teorii przywiązania jest założenie, że chociaż zachowania związane z przywiązaniem są najbardziej widoczne i intensywne w pierwszych okresach rozwojowych, to można je obserwować na przestrzeni całego życia ludzkiego „od kołyski aż do trumny”⁵. U osoby dorosłej więź przywiązania rozwija się w stosunku do innej osoby dorosłej. Związane z nią zachowania ujawniają się głównie w sytuacjach stresu, zagrożenia lub choroby. W innych przypadkach są mniej widoczne, ale świadomość tego, że osoba ta jest dostępna i gotowa do udzielenia pomocy i pociechy jest źródłem poczucia bezpie-

² Por. K. Vasta, M. M. Haith, S. A. Miller (1995). *Psychologia dziecka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, s. 70.

³ Por. J. Bowlby (1999). *Attaccamento e perdita. Vol. I. L'attaccamento alla madre*. Tłum. włoskie. Torino: Bollati Boringhieri, s. 39–41, 72–74, 221–223.

⁴ Por. J. Bowlby (1989). *Una base sicura: Applicazioni cliniche della teoria dell'attaccamento*. Tłum. włoskie. Milano: Raffaello Cortina Editore, s. 27.

⁵ Tamże, s. 78.

czeństwa i sprawia, że relacja z nią oceniana jest jako warta kontynuacji. Polemizując przede wszystkim z teoriami psychoanalitycznymi, które widzą w przywiązaniu dorosłych wyraz zależności od innych i element zaburzonego funkcjonowania psychospołecznego, J. Bowlby uważa je za zjawisko normalne i świadczące o zdrowiu psychicznym⁶.

Strukturami poznawczymi, odpowiedzialnymi za funkcjonowanie systemu przywiązania, w tym za ciągłość przywiązania na przestrzeni życia ludzkiego, są wewnętrzne modele operacyjne. Składają się na nie następujące reprezentacje umysłowe: model osoby, do której jest się przywiązanim, czyli model postaci przywiązania, model obrazu siebie samego (model ja) oraz model relacji pomiędzy innymi a ja w zakresie przywiązania. Modele te formują się w toku interakcji z postaciami przywiązania. Jeśli osoby, do których dziecko jest przywiązane, są łatwo dostępne i wrażliwe na jego potrzeby, rozwija ono wewnętrzne modele zawierające pozytywne przekonania na temat postaci przywiązania – a przez generalizację na temat innych ludzi – oraz na temat siebie samego jako osoby godnej miłości i akceptacji. Jeśli natomiast osoby te nie są łatwo dostępne i nie wyrażają gotowości do okazania pomocy i opieki, dziecko rozwija wewnętrzne modele zawierające negatywne przekonania na temat postaci przywiązania jako osób nieprzewidywalnych i niegodnych zaufania oraz negatywny obraz siebie samego⁷.

Punkt milowy w dalszym rozwoju teorii przywiązania stanowiło wyjście nawiązujących do niej badaczy poza początkowe zainteresowanie dziećmi dotkniętymi sytuacjami traumatycznymi i włączenie do badań normalnych dzieci z populacji nieklinicznej. Doprowadziło to do odkrycia przez M. Ainsworth i współpracowników, przy zastosowaniu laboratoryjnej procedury Obcej Sytuacji, tzw. stylów przywiązania, czyli modeli zachowań związanych z przywiązaniem określających indywidualne różnice w jakości więzi przywiązania niemowląt do matek: bezpiecznego stylu przywiązania, czyli modelu optymalnego i normatywnego, będącego wyrazem zdrowego i niezakłóconego rozwoju więzi przywiązania między dzieckiem i matką, oraz dwóch stylów przywiązania unikającego i stylu lękowo-ambiwalentnego⁸, będących wyrazem zaburzonego rozwoju więzi przywiązania. Dzieci o stylu bezpiecznym używają swych matek jako bazy do eksploracji otoczenia. W czasie rozłąki wykazują zaniepokojenie, a kiedy matka wraca, witają ją uśmiechem, wokalizacją lub gestem. Rozłąka z matką sprawia, że są podenerwowane, szukają z nią kontaktu, a po uzyskaniu pocieszenia wracają z powrotem do badania otoczenia. Dzieci o stylu unikającym dokonują śmiałej eksploracji

⁶ Por. J. Bowlby (2000). *Attaccamento e perdita. Vol. III. La perdita della madre: Tristezza e depressione*. Tłum. włoskie. Torino: Bollati Boringhieri, s. 47–48; tenże (1989). *Dz. cyt.*, s. 25–26.

⁷ Por. J. Bowlby (2000). *Attaccamento e perdita. Vol. II. La separazione dalla madre: Angoscia e rabbia*. Tłum. włoskie. Torino: Bollati Boringhieri, s. 195–198.

⁸ Por. M. Ainsworth, B. A. Witting (1969). Attachment and the exploratory behaviour of one-year-olds in a strange situation. W: B. M. Foss (red.). *Determinants of infant behaviour. IV*. London: Methuen, s. 113–136.

otoczenia, nie wykorzystują jednak przy tym matki jako bazy. W czasie rozłąki okazują mało widocznych znaków zaniepokojenia lub podenerwowania. Gdy matka wraca, ignorują ją lub aktywnie jej unikają, a swoją uwagę koncentrują raczej na otoczeniu. Dzieci o stylu lękowo-ambiwalentnym nie angażują się w eksplorację otoczenia. Są raczej lękliwe i bierne. W czasie rozłąki z matką są mocno podenerwowane, a po jej powrocie z trudnością się uspokajają, manifestując na przemian stany gniewnego odrzucenia i pragnienia bliskości matki⁹.

Badania nad stylami przywiązania prowadzone w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wśród niemowląt i dzieci w wieku przedszkolnym zostały rozszerzone od połowy lat osiemdziesiątych również na młodzież w wieku dorastania i na osoby dorosłe. W przypadku młodzieży i dorosłych pomiarem objęto nie tylko kategorie przywiązania do rodziców w dzieciństwie, ale i style przywiązania do partnera w bliskim związku emocjonalnym (np. partnera w miłości romantycznej, współmałżonka, przyjaciela). Prowadzone są one w dwóch niezależnych tradycjach badawczych. Pierwsza z nich, o orientacji psychodynamicznej, wykorzystuje wywiad kliniczny i skale do oceny zebranego w czasie tego wywiadu materiału, a sam pomiar modelu przywiązania dokonuje się, opierając się na diagnozie dynamiki wewnętrznych modeli operacyjnych. Druga tradycja, tworzona głównie przez psychologów osobowości i psychologów społecznych, koncentruje się na pomiarze aktualnego modelu przywiązania osoby dorosłej do partnera w bliskim związku uczuciowym i wykorzystuje zasadniczo skale do samooceny¹⁰.

Badania nad przywiązaniem do partnera w bliskim związku emocjonalnym koncentrowały się początkowo na relacjach miłości romantycznej i objęły w dalszej kolejności również relacje przyjaźni. Wyrosły one z badań nad przywiązaniem dzieci do matek. Ich punktem wyjścia było zaobserwowanie podobieństwa

⁹ Por. tamże, s. 125–134. W polskich tłumaczeniach literatury angielskojęzycznej używa się następujących terminów na określenie odkrytych przez M. Ainsworth i współpracowników stylów przywiązania: przywiązanie ufne, przywiązanie zapewniające poczucie bezpieczeństwa, styl bezpieczny, przywiązanie lękowo-unikające, przywiązanie nie dające poczucia bezpieczeństwa z zachowaniami lękowo-unikającymi, styl unikający, przywiązanie lękowo-ambiwalentne, przywiązanie nie dające poczucia bezpieczeństwa z zachowaniami lękowo-opornymi, styl lękowo-ambiwalentny (zob. K. Vasta, M. M. Haith, S. A. Miller (1995). *Dz. cyt.*, s. 468; J. S. Turner, D. B. Helms (1999). *Rozwój człowieka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, s. 194–195; R. B. Cialdini, D. T. Kenrick, S. L. Neuberg (2002), *Psychologia społeczna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, s. 406). W odniesieniu do stylów przywiązania osób dorosłych H. Gasiul używa następujących terminów: styl bezpieczny, styl unikowy i styl lękowy/ambiwalentny (zob. H. Gasiul (2001). *W poszukiwaniu podstaw rozwoju ja emocjonalnego*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 50). W niniejszym artykule będą używane następujące określenia stylów przywiązania, jednakowe dla dzieci i dla osób dorosłych: bezpieczny, unikający i lękowo-ambiwalentny.

¹⁰ K. Bartholomew, P. R. Shaver (1998). Methods of assessing adult attachment: Do they converge? W: J. A. Simpson, W. S. Rholes (red.). *Attachment theory and close relationship*. New York: The Guilford Press, s. 26–28; J. A. Simpson, W. S. Rholes (1998). Attachment in adulthood. W: J. A. Simpson, W. S. Rholes (red.). *Attachment theory and close relationship*. New York: The Guilford Press, s. 3–8.

między dynamiką uczuć i zachowań charakterystycznych dla osób zakochanych i dynamiką uczuć i zachowań charakterystycznych w relacji dziecka ze swoją matką. Za tym, że w obu typach relacji działają te same związane z przywiązaniem procesy, przemawia fakt, że zarówno dziecko, jak i osoba dorosła czerpie poczucie bezpieczeństwa i większej pewności siebie z bliskości i dostępności osoby, do której jest przywiązana¹¹.

2. TEORIA PRZYWIĄZANIA I PSYCHOLOGIA RELIGII

Punktem wyjścia badań psychologicznych nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania jest założenie, że dla wielu osób Bóg może funkcjonować na poziomie psychologicznym jako postać przywiązania. Jest to widoczne szczególnie w chrześcijaństwie i w innych religiach teistycznych¹², gdzie jedną z podstawowych dynamik określających relację osoby wierzącej z Bogiem jest przekonanie o Jego dostępności i wrażliwości na potrzeby jednostki. Rolę postaci przywiązania w kontekście religijnym może pełnić także Chrystus, Matka Boża, różni święci, aniołowie stróżowie i inne byty o charakterze nadprzyrodzonym (Kirkpatrick 1992)¹³. L. A. Kirkpatrick wskazuje na następujące aspekty zachowań religijnych, które przemawiają za zasadnością konceptualizacji religijności jako procesu przywiązania¹⁴:

¹¹ P. R. Shaver, C. Hazan, D. Bradshaw (1988). Love as attachment: The integration of three behavioral systems. W: R. J. Sternberg, M. Barnes (red.). *The psychology of love*. New Haven: Yale University Press, s. 73–77.

¹² Zdaniem L. A. Kirkpatricka badania nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania mają sens również wśród wyznawców religii wschodnich, takich jak hinduizm i buddyzm, uważanych generalnie za nieisteistyczne. Wynika to z faktu, że charakter nieisteistyczny religie te przyjmują w swojej wyższej formie filozoficznej, natomiast wiara przeciętnego wyznawcy zakłada zawsze jakąś osobistą więź z bóstwem. Jest tak w hinduizmie, w którym jedna z trzech dróg oświecenia, tzw. droga pobożności (*bhakti*), wybierana przez ok. 90% wiernych, pociąga za sobą – podobnie jak to jest w chrześcijaństwie – całkowite oddanie się wybranemu bóstwu. Również w buddyzmie pierwotna nauka, którą charakteryzowała metafizyczna prostota, zlała się z innymi poprzedzającymi buddyzm wierzeniami obejmującymi wiarę w różnego rodzaju bóstwa i byty duchowe. Z biegiem czasu wykształciła się nawet bliska przeciętnemu człowiekowi postać Buddy Cierpiącego Zbawiciela. Dotyczy to nie tylko wyznawanej przez większość buddystów teistycznej tradycji Mahayana, ale również niektórych obszarów, na których dominuje bardziej filozoficzna tradycja Terawada (por. L. A. Kirkpatrick (1995). Attachment theory and religious experience. W: R. W. Hood (red.). *Handbook of religious experience: Theory and practice*. Birmingham: Religious Education Press, s. 464–465).

¹³ Por. L. A. Kirkpatrick (1992). An attachment-theory approach to the psychology of religion. *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, nr 1, s. 6–7.

¹⁴ Por. L. A. Kirkpatrick (1992). *Art. cyt.*, s. 6–16; tenże (1995). *Art. cyt.*, s. 451–461; tenże (1997a). An attachment-theory approach to the psychology of religion. W: B. Spilka, D. N. McIntosh (red.). *The psychology of religion: Theoretical approaches*. Boulder: Westview Press, s. 117–126; tenże (1999). Attachment and religious representations and behavior. W: J. Cassidy,

• Niektóre zachowania manifestowane w kontekście religijnym przypominają zachowania małych dzieci wobec matek, np. przypominająca dziecięce gaworzenie glosolalia, wznoszenie rąk podczas modlitwy, które przywodzi na myśl wyciąganie przez dziecko rąk w oczekiwaniu, że zostanie wzięte przez matkę na ramiona.

• Wiele osób wierzących zwiększa intensywność modlitwy, a więc intensywność kontaktu z Bogiem, gdy przeżywają sytuację trudną lub kryzysową. Modlitwa przyjmuje wówczas często charakter prośby o pociechę i pomoc. Podobnie, wiele osób w sytuacji problemowej udaje się spontanicznie do świątyni, traktowanej jako miejsce szczególnej Bożej obecności, aby odczuć bliskość Boga i przedstawić Mu swoje sprawy.

• Związek, jaki zachodzi między osobą wierzącą a Bogiem określany jest najczęściej jako „więź”. Osoby wierzące mówią często o pragnieniu jej pogłębienia lub odnowy. Sam rodzaj więzi istniejącej między wierzącym a Bogiem określany jest zwykle jako miłość, a proces nawrócenia określany jest często jako zakochanie. Przedstawianie relacji z Bogiem w analogii do bliskich relacji interpersonalnych, a szczególnie relacji miłości romantycznej, pozwala przypuszczać, że rodzaj modelu przywiązania, jaki ma jednostka, wywiera wpływ na kształt jej religijności¹⁵.

• Zjawisko religijnego nawrócenia zachodzi bardzo często w okresie adolescencji, a więc w okresie przejściowym, w którym ma miejsce oderwanie od pierwotnych postaci przywiązania, jakimi są rodzice. Dorastający może w tym czasie odczuwać zwiększone poczucie samotności i być bardziej skłonny do zwrócenia się ku Bogu (lub jakiemuś charyzmatycznemu religijnemu przywódcy) jako zastępczej postaci przywiązania.

Zdaniem L. A. Kirkpatricka silną stroną podejścia wykorzystującego teorię przywiązania w psychologii religii jest to, że nie stanowi ono jeszcze jednego tzw. podejścia niedoboru (*deficiency approach*) do religijności. Typowym przykładem podejścia niedoboru jest krytyka religii ze strony freudowskiej psychoanalizy, według której religia jest niedojrzałym i regresywnym produktem okresu

P. R. Shaver (red.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical application*. New York: The Guilford Press, s. 804–808.

¹⁵ Jeśli chodzi o przedstawianie relacji między osobą wierzącą a Bogiem w analogii do relacji miłości romantycznej, to należy zauważyć, że między dwoma rodzajami miłości istnieją pewne różnice: w miłości Boga brak jest elementu pociągu seksualnego; w przeciwieństwie do człowieka Bóg jako postać przywiązania jest niezawodny, można zawsze na niego liczyć; relacja z Bogiem ma charakter asymetryczny, natomiast relacja miłości romantycznej jest typowo symetryczna. Stąd P. Noller uważa, że bardziej odpowiednie, z punktu widzenia zastosowania teorii przywiązania do badań nad religijnością, jest przedstawianie relacji między osobą wierzącą a Bogiem w analogii do miłości między dzieckiem a rodzicami. Analogię tą spotyka się również często w literaturze religijnej, a przemawia za nią szczególnie jej asymetryczny charakter, podobny do tego, jaki zachodzi w relacji między wierzącym a Bogiem (por. P. Noller (1992). Religion conceptualized as an attachment process: Another deficiency approach to the psychology of religion? *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, nr 1, s. 30).

dzieciństwa, wynikającym z potrzeby opieki i zależności ze strony kogoś większego i silniejszego. Potrzebę tę powinno się przekroczyć w wieku dojrzałym. Konceptualizacja religijności jako procesu przywiązania pozwala natomiast spojrzeć na nią jako na naturalny ludzki fenomen, zgodnie z poglądem J. Bowlby'ego, według którego zachowania związane z przywiązaniem są integralną częścią ludzkiej natury nie tylko w dzieciństwie, ale na przestrzeni całego życia¹⁶. Niemniej, należy raczej zgodzić się z poglądem wyrażonym przez P. Noller, że chociaż teoria przywiązania może wyjaśnić od strony psychologicznej wiele aspektów religijności, to jednak nie jest w stanie wyjaśnić wszystkiego (np. wpływu, jaki na kształt religijności wywiera treść poszczególnych wyznań)¹⁷.

3. PRZEGLĄD BADAŃ NAD RELIGIJNOŚCIĄ Z PERSPEKTYWY TEORII PRZYWIĄZANIA

Przeprowadzone do tej pory badania nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania miały na celu uchwycenie związków zachodzących między różnymi aspektami religijności i mierzonymi retrospektywnie stylami przywiązania do rodziców w dzieciństwie oraz stylami przywiązania do osób w bliskim związku uczuciowym. Zostały wysunięte dwie przeciwstawne hipotezy dotyczące tych związków, z których każda znajduje oparcie w założeniach teorii przywiązania: hipoteza odpowiedniości i hipoteza kompensacji.

Hipoteza odpowiedniości (correspondence hypothesis) zakłada, że rozwój wewnętrznych modeli operacyjnych przywiązania związanych z religijnością (np. obraz Boga i relacji z Bogiem) następuje równoległe do rozwoju wewnętrznych modeli operacyjnych określających bliskie relacje z innymi ludźmi. Osoby o bezpiecznym stylu przywiązania są więc bardziej religijne niż osoby o stylach przywiązania unikającym i lękowo-ambivalentnym ze względu na posiadany przez nie bardziej pozytywny obraz Boga, który jest zgodny z modelem operacyjnym postaci przywiązania jako godnych zaufania oraz z modelem ja, określającym ich samych jako godnych miłości i troski. Mniejsza religijność osób o stylach, będących wyrazem zaburzonego rozwoju więzi przywiązania, wynika natomiast z posiadanego przez nie negatywnego obrazu Boga, odpowiadającego modelowi postaci przywiązania jako niegodnych zaufania, oraz modelowi ja, określającemu ich samych jako niegodnych miłości i troski¹⁸.

Za powyższą hipotezę przemawiają wyniki badań L. A. Kirkpatricka i P. R. Shavera, którzy stwierdzili, że osoby o bezpiecznym stylu przywiązania do partnera

¹⁶ Por. L. A. Kirkpatrick (1995). *Art. cyt.*, s. 465–468.

¹⁷ Por. P. Noller (1992). *Art. cyt.* s. 29–30.

¹⁸ Por. L. A. Kirkpatrick (1992). *Art. cyt.*, s. 18–19; tenże (1998). God as a substitute attachment figure: A longitudinal study of adult attachment style and religious change in college students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, s. 962.

w romantycznym związku mają bardziej pozytywny obraz Boga (bardziej kochający, mniej odległy od człowieka, mniej kontrolujący) niż osoby o stylu unikającym oraz wykazują ogólnie wyższy poziom zaangażowania religijnego niż osoby o stylach będących wyrazem zaburzonego rozwoju więzi przywiązania. Ponadto, osoby o stylu unikającym częściej określają same siebie jako agnostyków¹⁹.

Hipoteza kompensacji (compensation hypothesis), przeciwstawna do poprzedniej, zakłada, że osoby o stylach unikającym i lękowo-ambiwalentnym wykazują większą religijność, ponieważ szukają w Bogu zastępczej postaci przywiązania, która dałaby im brakujące poczucie bezpieczeństwa²⁰. Hipoteza ta nawiązuje do poglądu wyrażonego przez M. Ainsworth, że dzieci, którym nie udało się rozwinąć bezpiecznego stylu przywiązania do rodziców, mogą próbować przywiązać się do innych osób pełniących istotną rolę w ich życiu, np. do rodzeństwa, nauczycieli, wychowawców, trenerów, księży, terapeutów itd.²¹ Chociaż M. Ainsworth nie wymienia Boga ani innych bytów nadprzyrodzonych jako możliwych zastępczych postaci przywiązania, to jednak L. A. Kirkpatrick uważa, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby dodać je do tej listy²².

Również hipoteza kompensacji jest poparta wynikami przeprowadzonych badań. I tak, L. A. Kirkpatrick i P. R. Shaver zaobserwowali, że te osoby o mierzoną retrospektywnie unikającym stylu przywiązania do rodziców w dzieciństwie, których matki były względnie mało religijne, wykazują większe ogólne zaangażowanie religijne, wyższy poziom religijności wewnętrznej, wiary w Boga osobowego, Boga kochającego i osobowej relacji z Bogiem. Nie zostały jednak odnotowane różnice w poziomie religijności między osobami o różnych stylach przywiązania przy wysokiej religijności matki²³. Również wyniki przeprowadzonych przez L. A. Kirkpatricka badań podłużnych na próbie kobiecej wskazują, że kobiety o unikającym i lękowo-ambiwalentnym stylu przywiązania do partnera w romantycznym związku częściej donoszą o odnalezieniu nowej relacji z Bogiem na przestrzeni czterech lat, a kobiety o stylu lękowo-ambiwalentnym częściej do-

¹⁹ Por. L. A. Kirkpatrick, P. R. Shaver (1992). An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, s. 266–275. Wyniki przemawiające za hipotezą odpowiedniości otrzymali również B. J. Strahan – na próbie studentów australijskich (*Parents, religion, and interpersonal orientation: An attachment theory perspective*, Niepublikowana praca magisterska, Loma Linda University, Loma Linda – USA, 1991) oraz R. Jubis – na próbie studentów amerykańskich (*An attachment-theoretical approach to understanding children's conception of God*, Niepublikowana praca doktorska, University of Denver, Denver, 1991).

²⁰ Por. L. A. Kirkpatrick (1992). *Art. cyt.*, s. 16–18; tenże (1998). *Art. cyt.*, s. 962.

²¹ Por. M. Ainsworth (1995). Attaccamenti ed altri legami affettivi nel ciclo della vita. W: C. Parkes, J. Stevenson-Hinde, P. Marris (red.), *L'attaccamento nel ciclo della vita*. Tłum. włoskie. Roma: Il Pensiero Scientifico, s. 33.

²² Por. L. A. Kirkpatrick (1992). *Art. cyt.*, s. 16.

²³ Por. L. A. Kirkpatrick, P. R. Shaver (1990). Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs and conversions. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, nr 3, s. 323–328.

świadczają nawrócenia religijnego²⁴. P. Granqvist i B. Hagekull badali na próbkach szwedzkich poziom religijności osób zakochanych i osób samotnych (niezakochanych). Otrzymane wyniki wskazują, że osoby samotne są bardziej religijne, co autorzy przytaczają również jako dowód na rzecz hipotezy kompensacji²⁵.

Elementów pozwalających na dokonanie próby integracji dwóch przeciwstawnych hipotez dostarczyły wyniki dalszych badań przeprowadzonych na próbkach szwedzkich i amerykańskich. P. Granqvist badał związki zachodzące między mierzonymi retrospektywnie stylami przywiązania do rodziców w dzieciństwie i religijnością szwedzkich studentów. Po uwzględnieniu poziomu zaangażowania religijnego rodziców w dzieciństwie respondentów, stwierdził on, że przy niskim zaangażowaniu religijnym rodziców osoby o stylach będących wyrazem zaburzonego rozwoju więzi przywiązania wykazują wyższy poziom religijności niż osoby o stylu bezpiecznym, natomiast przy wysokim zaangażowaniu religijnym rodziców wyższy poziom religijności wykazują osoby o bezpiecznym stylu przywiązania²⁶. Otrzymane wyniki są więc częściowo zbieżne z omówionymi wyżej rezultatami badań L. A. Kirkpatricka i P. R. Shavera²⁷. W dalszych badaniach P. Granqvist i B. Hagekull stwierdzili, że unikający styl przywiązania do rodziców przy niskiej religijności rodziców wykazuje pozytywny związek z religijnością nacechowaną emocjonalnie, natomiast styl bezpieczny, niezależnie od poziomu religijności rodziców, wykazuje pozytywny związek z religijnością opartą na socjalizacji. Ponadto, obydwa style, będące wyrazem zaburzonego rozwoju więzi przywiązania, wykazują negatywny związek z religijnością opartą na socjalizacji niezależnie od poziomu religijności rodziców²⁸.

Wyniki badań szwedzkich pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków na temat związków między religijnością i mierzonymi retrospektywnie stylami przywiązania do rodziców: a) przy wysokiej religijności rodziców osoby o bezpiecznym stylu przywiązania wykazują zgodnie z hipotezą odpowiedniości większą religijność niż osoby o stylach unikającym i lękowo-ambiwalentnym; religijność osób o stylu bezpiecznym wydaje się bardziej ukształtowana przez procesy socjalizacji, w których ważną rolę odgrywają procesy naśladowania i przejmowania wartości od rodziców; b) przy niskiej religijności rodziców osoby o

²⁴ Por. L. A. Kirkpatrick (1997b). A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, nr 2, s. 212–213.

²⁵ Por. P. Granqvist, B. Hagekull (2000). Religiosity, adult attachment, and why „singles” are more religious. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10, nr 2, s. 118.

²⁶ Por. P. Granqvist (1998). Religiousness and perceived childhood attachment: On the question of compensation or correspondence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, nr 2, s. 357–359.

²⁷ Zob. przypis 23.

²⁸ Por. P. Granqvist, B. Hagekull (1999). Religiousness and perceived childhood attachment: Profiling socialized correspondence and emotional compensation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38, nr 2, s. 262.

stylach unikającym i lękowo-ambiwalentnym wykazują zgodnie z hipotezą kompensacji większą religijność niż osoby o stylu bezpiecznym; religijność tych osób wydaje się być bardziej ukształtowana przez procesy związane ze strategią regulacji emocji w celu uzyskania brakującego poczucia bezpieczeństwa.

Odminną koncepcję integracji hipotezy odpowiedniości i hipotezy kompensacji przedstawił L. A. Kirkpatrick. Na podstawie przeprowadzonych wśród studentów amerykańskich wyników badań poprzecznych i obejmujących okres kilku miesięcy badań podłużnych nad związkami stylów przywiązania do osoby w bliskim związku uczuciowym z religijnością, stwierdził on, że hipoteza odpowiedniości określa związek stylów przywiązania z religijnością w perspektywie poprzecznej, natomiast hipoteza kompensacji – w perspektywie podłużnej²⁹.

Przedstawione wyżej wnioski, do jakich doszedł L. A. Kirkpatrick, są zbieżne z wynikami badań nad związkami stylów przywiązania z nawróceniem, które można potraktować jako wzrost religijności w ciągu pewnego okresu. Wskazują one na częstsze przeżywanie doświadczenia nawrócenia (określanego jako duża zmiana w religijności, ponowne narodzenie itp.) przez osoby o stylach przywiązania unikającym i lękowo-ambiwalentnym. Na podstawie rezultatów tych prac nie można jednak jednoznacznie stwierdzić, który styl przywiązania, unikający czy lękowo-ambiwalentny, pozostaje w istotnym związku z głębszą lub bardziej intensywną religijnością. L. A. Kirkpatrick i P. R. Shaver zaobserwowali ten związek dla stylu unikającego³⁰, natomiast L. A. Kirkpatrick oraz P. Granqvist i B. Hagekull – dla stylu lękowo-ambiwalentnego³¹.

Przedstawione wyniki badań nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania wymagają potwierdzenia w dalszych pracach empirycznych. Wymagana jest również ich replikacja w innych kontekstach kulturowych niż te, w których badania te były dotychczas prowadzone. Oczekiwanie dotyczące replikacji uzyskanych rezultatów w różnych kontekstach kulturowych jest uzasadnione ponadkulturowym charakterem stylów przywiązania, co w konsekwencji pozwala również przyjąć założenie o ponadkulturowym charakterze związków między stylami przywiązania a religijnością³².

²⁹ Por. L. A. Kirkpatrick (1998). *Art. cyt.*, s. 964–969.

³⁰ Por. L. A. Kirkpatrick, P. R. Shaver (1990). *Art. cyt.*, s. 326–327.

³¹ Por. L. A. Kirkpatrick (1997b). *Art. cyt.*, s. 212; P. Granqvist, B. Hagekull (1999). *Art. cyt.*, s. 263.

³² Na temat badań nad stylami przywiązania dzieci do matek w różnych kulturach zob. M. H. van IJzendoorn i A. Sagi (1999). Cross-cultural pattern of attachment: Universal and contextual dimensions. W: J. Cassidy, P. R., Shaver (red.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical application*. New York: The Guilford Press, s. 713–734.

**RELIGIOUSNESS FROM THE PERSPECTIVE
OF THE ATTACHMENT THEORY****Summary**

In the last years we have been witnessing an increasing interest in J. Bowlby's attachment theory among psychologists. The attachment approach was applied in a great number of studies in such fields of psychology as personality, development, social psychology and psychopathology. At the beginning of 1990s the attachment theory approach was also introduced in the field of psychology of religion. The present paper is dedicated to this new research tradition which has been contributing to further increase of knowledge regarding psychological conditions of religiousness. Firstly, the main assumptions and development of attachment theory are presented. Then, the theoretical basis, which warrants the use of the attachment approach in psychology of religion, is outlined. Finally, the results of the more important studies on religiousness from the perspective of the attachment approach are discussed.

Nota o Autorze: ks. dr **PIOTR MARCHWICKI SDB** – wykładowca psychologii w WSD Towarzystwa Salezjańskiego w Krakowie. Zajmuje się psychologią kliniczną i osobowości oraz psychologią religii.